

## الگوی کنشگری اجتماعی زنان در سیره حضرت فاطمه سلام الله علیها

حجت الاسلام والمسلمین محمدحسین افشاری کرمانی\*

### چکیده

این مقاله با مطالعه تحلیلی سیره حضرت فاطمه زهرا علیها السلام و بهره‌گیری از مفاهیم علوم اجتماعی، مؤلفه‌های الگوی کنشگری اجتماعی زنان را استخراج و تبیین می‌کند. در برابر دورویکرد ناکافی — سکولار به حاشیه‌راندن خانواده و برداشت‌هایی که حضور زن را به محیط خانه محدود می‌کنند — بر الگویی متوازن مبتنی بر ایمان، کرامت انسانی و مسئولیت اجتماعی تأکید دارد. کنشگری اجتماعی به‌عنوان رفتاری آگاهانه، هدفمند و ارزش‌مدار تعریف و مبانی آن در مسئولیت مشترک زنان و مردان مؤمن، تعاون بر نیکی و امر به معروف پیگیری می‌شود. سپس شش مؤلفه تبیین می‌شود: مسئولیت‌پذیری اجتماعی؛ آگاهی‌بخشی و تبیین حقیقت؛ عدالت‌خواهی و مطالبه‌گری؛ شجاعت اخلاقی؛ عقلانیت و گفت‌وگوی اقناعی؛ و پیوند مسئولیت خانوادگی با مسئولیت اجتماعی. خطبه فدکیه مهم‌ترین نمونه تحلیل شده است؛ خطبه‌ای که فراتر از مطالبه حق اقتصادی، عرصه دفاع مستدل از عدالت، امامت و مصالح عمومی معرفی می‌شود و استناد به قرآن و سنت، رعایت اخلاق در مطالبه‌گری و تلاش برای اقناع مخاطب از شاخص‌های آن است. در تبیین نسبت خانواده و جامعه، خانواده خاستگاه پرورش اعتماد و مسئولیت‌پذیری دانسته می‌شود، نه مانع مشارکت. برآیند مقاله، معرفی الگویی برای حضور مسئولانه زنان در عرصه‌های فرهنگی، اجتماعی و رسانه‌ای امروز با تأکید بر آگاهی، نقد منصفانه، گفت‌وگوی سازنده و مدیریت متوازن نقش‌هاست.

کلید واژه‌ها: حضرت فاطمه زهرا علیها السلام؛ کنشگری اجتماعی زنان؛ سیره فاطمی؛ مشارکت اجتماعی.

## مقدمه

جامعه انسانی برای دستیابی به رشد، عدالت و پویایی، نیازمند مشارکت فعال تمامی اعضای خود است. زنان در جایگاه نیمی از سرمایه انسانی هر جامعه، نقشی اساسی در شکل‌گیری سرمایه اجتماعی، انتقال ارزش‌های فرهنگی، تربیت نسل آینده و پیشبرد اهداف اجتماعی ایفا می‌کنند؛ با این وجود، چگونگی حضور اجتماعی زنان و حدود و کیفیت کنشگری آنان همواره از مهم‌ترین موضوعات مورد بحث در اندیشه‌های اجتماعی، فرهنگی و دینی بوده است. این مسئله در جوامع اسلامی به دلیل ارتباط آن با آموزه‌های دینی، اهمیت مضاعفی دارد و دیدگاه‌های مختلفی درباره نسبت میان مسئولیت‌های خانوادگی و حضور اجتماعی زنان مطرح شده است.<sup>۱</sup>

در دهه‌های اخیر با افزایش تحولات فرهنگی، گسترش رسانه‌های جدید، تغییر سبک زندگی و دگرگونی نقش‌های اجتماعی، پرسش‌های تازه‌ای درباره الگوی مطلوب حضور زنان در جامعه به وجود آمده است؛ از این رو برخی رویکردها با تأکید بر الگوهای سکولار، مشارکت اجتماعی زنان را بیشتر بر اساس استقلال فردی و رقابت اجتماعی تفسیر می‌کنند و نقش خانواده را به حاشیه می‌رانند؛ از سوی دیگر، برخی برداشت‌های نادرست از متون دینی، حضور اجتماعی زنان را به کمترین میزان رسانیده‌اند و نقش آنان را فقط در محدوده خانواده تعریف می‌کنند. هر دو رویکرد با چالش‌هایی روبرو هستند و نمی‌توانند تصویری جامع و متوازن از جایگاه زن مسلمان ارائه دهند.<sup>۲</sup>

از منظر اسلام، حضور اجتماعی زنان هنگامی ارزشمند است که در چارچوب کرامت انسانی، مسئولیت‌پذیری، اخلاق و مصالح جامعه انجام گیرد. بنابراین برای تبیین الگوی صحیح کنشگری اجتماعی زنان، مراجعه به سیره عملی معصومان علیهم‌السلام به‌ویژه حضرت فاطمه زهرا علیها‌السلام، ضرورتی اساسی دارد. حضرت فاطمه زهرا علیها‌السلام تنها الگوی معنویت، عبادت، همسرمداری و مادری نیستند، بلکه در عرصه‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی نیز شخصیتی فعال، آگاه و مسئول به شمار می‌آیند.

۱. نرجس رودگر و ناهید طیبی، «تحلیل نقش‌آفرینی زنان مسلمان در سیاست و جنگ در تاریخ اسلام و ایران معاصر بر اساس الگوی سوم زن مسلمان»، ص ۱۰۱-۱۰۲.

۲. راحله کاردوانی و معصومه نفیسی‌راد، «زمینه‌های مؤثر بر هویت زنان در ایران؛ مرور نظام‌مند پژوهش‌های داخلی در دو دهه گذشته»، ص ۳۸-۷۹.

با وجود پژوهش‌های متعدد درباره فضایل، شخصیت و ابعاد تاریخی زندگی حضرت زهرا علیها السلام، بسیاری از این آثار بیشتر جنبه توصیفی یا تاریخی دارند و کمتر به استخراج «الگوی نظام‌مند کنشگری اجتماعی» از سیره ایشان پرداخته‌اند. خلأ پژوهشی موجود، ضرورت انجام مطالعاتی را نشان می‌دهد که بتواند با نگاهی میان‌رشته‌ای، ضمن بهره‌گیری از منابع اسلامی، یافته‌های علوم اجتماعی را نیز در تحلیل سیره حضرت زهرا علیها السلام به کار گیرد. هدف نوشتار حاضر این است که با مطالعه تحلیلی سیره حضرت فاطمه زهرا علیها السلام، مؤلفه‌های اصلی الگوی کنشگری اجتماعی زنان را استخراج و تبیین کند.

## مفهوم کنشگری اجتماعی زنان

### ۱. مفهوم کنشگری اجتماعی

«کنشگری اجتماعی»<sup>۱</sup> در دهه‌های اخیر به یکی از مفاهیم کلیدی علوم اجتماعی تبدیل شده است. این مفهوم به رفتار آگاهانه، هدفمند و مسئولانه‌ای اشاره دارد که فرد یا گروه برای تأثیرگذاری بر محیط اجتماعی، اصلاح ساختارها، دفاع از ارزش‌ها یا حل مسائل عمومی انجام می‌دهد. کنشگری اجتماعی برخلاف رفتارهای روزمره، مبتنی بر انتخاب آگاهانه، احساس مسئولیت و تلاش برای ایجاد تغییر در جامعه است.<sup>۲</sup> کنشگری اجتماعی در ادبیات فارسی نیز به معنای حضور فعال، مسئولانه و اثرگذار افراد در عرصه عمومی برای تحقق منافع عمومی، اصلاح اجتماعی و مشارکت در حل مسائل جامعه تعریف شده است.<sup>۳</sup> بنابراین، عناصر اصلی کنشگری اجتماعی را می‌توان در پنج مؤلفه خلاصه کرد: آگاهی؛ مسئولیت‌پذیری؛ هدفمندی؛ ارزش‌مداری؛ و اثرگذاری اجتماعی.

### ۲. کنشگری اجتماعی در اندیشه اسلامی

اصطلاح «کنشگری اجتماعی» به‌صراحت در منابع اسلامی به کار نرفته است؛ اما آموزه‌های قرآن کریم و سیره پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم و اهل بیت علیهم السلام سرشار از مفاهیمی است که با این اصطلاح هم‌پوشانی دارند. انسان در اندیشه اسلامی، موجودی مسئول در برابر خداوند، خویش و

1. Social Activism

2. Giddens, A. (1984). The Constitution of Society. Berkeley: University of California Press, p:45.

۳. ر. ک به: مصطفی ازکیا و غلامرضا غفاری، جامعه‌شناسی توسعه؛ باقر ساروخانی، درآمدی بر جامعه‌شناسی.

جامعه است و ایمان حقیقی افزون بر ابعاد فردی، در مسئولیت‌پذیری اجتماعی نیز تجلی می‌یابد.

یکی از مهم‌ترین مبانی قرآنی کنشگری اجتماعی در این آیه آمده است: «وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ»<sup>۱</sup> مردان و زنان باایمان دوست و یار یکدیگرند؛ همواره به کارهای نیک و شایسته فرمان می‌دهند و از کارهای زشت و ناپسند باز می‌دارند». این آیه، زنان و مردان مؤمن را اعضای یک جامعهٔ مسئول معرفی می‌کند که وظیفه مشترک آنان، گسترش معروف و مقابله با منکر است. مفسران این آیه را دال بر مشارکت اجتماعی زنان و مردان در اصلاح جامعه دانسته‌اند؛ به بیان دیگر، آن را می‌توان یک کنشگری اجتماعی نامید.<sup>۲</sup>

اصل «تعاون بر نیکی و تقوا» نیز یکی دیگر از مبانی مهم کنشگری اجتماعی در اسلام است. قرآن کریم می‌فرماید: «وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى»<sup>۳</sup> و یکدیگر را بر انجام کارهای خیر و پرهیزکاری یاری نمایید». این اصل نشان می‌دهد که مشارکت اجتماعی در اسلام صرفاً یک انتخاب فردی نیست، بلکه وظیفه‌ای دینی برای تحقق خیر عمومی محسوب می‌شود. آموزه «امر به معروف و نهی از منکر» نیز از مهم‌ترین سازوکارهای اصلاح اجتماعی در اندیشه اسلامی است. شهید مطهری این اصل را «ضامن حیات اجتماعی اسلام» می‌داند و معتقد است که بی‌توجهی به مسائل جامعه، با روح اسلام ناسازگار است.<sup>۴</sup>

### ۳. جایگاه زنان در کنشگری اجتماعی از منظر اسلام

بررسی منابع اسلامی نشان می‌دهد اسلام برای زنان افزون بر نقش‌های خانوادگی، مسئولیت‌های اجتماعی نیز قائل است. قرآن کریم در کنار معرفی زنان نمونه‌ای چون حضرت مریم عَلِیْهَا السَّلَام، آسیه عَلِیْهَا السَّلَام و مادر حضرت موسی عَلِیْهِ السَّلَام، از آنان در جایگاه شخصیت‌هایی یاد می‌کند که تصمیم‌ها و اقداماتشان آثار اجتماعی گسترده‌ای بر جای گذاشته است.<sup>۵</sup> در سیره نبوی نیز زنان

۱. توبه: ۷۱.

۲. سیدمحمدحسین طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۰، ص ۵۵۸.

۳. مانند: ۲.

۴. حسین جوادی‌نیا، امر به معروف و نهی از منکر در آثار شهید مطهری، ص ۵۸.

۵. ر. ک به: حسین بستان و رضا دهقان‌نژاد، زن در قرآن.

در عرصه‌های مختلف فرهنگی، آموزشی، اقتصادی و اجتماعی حضور داشته‌اند. مواردی چون بیعت زنان با پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، مشارکت آنان در تعلیم و تعلم، حضور در فعالیت‌های خیریه و نقش‌آفرینی در دفاع از ارزش‌های اسلامی، نشان می‌دهد که زن مسلمان در صدر اسلام از مشارکت اجتماعی محروم نبوده است.<sup>۱</sup>

حضرت فاطمه زهرا علیها السلام برجسته‌ترین نمونه زن مسلمان است که با وجود ایفای کامل نقش‌های خانوادگی، در حساس‌ترین مقاطع تاریخ اسلام نیز حضوری فعال و اثرگذار داشتند. ایشان با بهره‌گیری از گفتگو، استدلال، روشنگری و دفاع از عدالت، الگویی از کنشگری اجتماعی مبتنی بر ایمان، عقلانیت و مسئولیت‌پذیری ارائه دادند.<sup>۲</sup>

### مؤلفه‌های الگوی کنشگری اجتماعی زنان در سیره حضرت فاطمه علیها السلام

سیره حضرت فاطمه زهرا علیها السلام مجموعه‌ای از رفتارها، گفتارها و مواضعی است که در کنار ابعاد عبادی و خانوادگی، جلوه‌های روشنی از حضور آگاهانه و مسئولانه در عرصه اجتماع را به نمایش می‌گذارد. مطالعه این سیره نشان می‌دهد کنشگری اجتماعی در اندیشه فاطمی، فقط حضور در اجتماع یا ایفای نقش‌های اجتماعی نیست، بلکه مجموعه‌ای از کنش‌های هدفمند، ارزش‌مدار و اصلاح‌کننده است که بر اساس ایمان، عقلانیت و مسئولیت اجتماعی شکل می‌گیرد. در ادامه به مهم‌ترین مؤلفه‌های این الگو پرداخته می‌شود.

#### ۱. مسئولیت‌پذیری اجتماعی؛ نقطه آغاز کنشگری

یکی از بنیادی‌ترین ویژگی‌های کنشگری اجتماعی در سیره حضرت فاطمه علیها السلام، احساس مسئولیت در برابر سرنوشت جامعه اسلامی است. بر اساس اندیشه اسلامی، مسئولیت اجتماعی از ایمان انسان سرچشمه می‌گیرد و محدود به منافع فردی یا خانوادگی نیست. قرآن کریم مؤمنان را در برابر سرنوشت یکدیگر مسئول می‌داند و آنان را به همکاری در نیکی، اصلاح جامعه و جلوگیری از گسترش فساد فراخوانده است.<sup>۳</sup>

۱. رسول جعفریان، حیات فکری و سیاسی ائمه علیهم السلام، ص ۸۰-۹۰.

۲. ر.ک به: گروهی از نویسندگان، دانشنامه فاطمی.

۳. توبه: ۷۱؛ مائده: ۲.

جامعه اسلامی پس از رحلت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله با تحولات مهمی در حوزه رهبری و مدیریت سیاسی روبرو شد. حضرت فاطمه علیها السلام در چنین شرایطی سکوت و انفعال را برنگزیدند، بلکه با احساس مسئولیت در برابر آینده امت اسلامی، در عرصه عمومی حضور یافتند و درباره آنچه انحراف از مسیر پیامبر صلی الله علیه و آله می‌دانستند، واکنش نشان دادند.<sup>۱</sup> این حضور را نمی‌توان فقط دفاع از یک حق شخصی یا خانوادگی دانست، بلکه باید آن را جلوه‌ای از مسئولیت‌پذیری اجتماعی در قبال حفظ هویت و انسجام جامعه اسلامی تلقی کرد.

رفتار حضرت زهرا علیها السلام را می‌توان نمونه‌ای از کنش مبتنی بر مسئولیت اجتماعی دانست؛ کنشی که هدف آن حفظ منافع عمومی جامعه اسلامی بود، نه دست‌یابی به منافع فردی. بنابراین نخستین اصل الگوی کنشگری اجتماعی زنان در سیره حضرت زهرا علیها السلام، «احساس مسئولیت در برابر سرنوشت جامعه» است. این اصل بیان می‌کند که زن مسلمان افزون بر ایفای مسئولیت‌های خانوادگی، نمی‌تواند در برابر مسائل فرهنگی، اجتماعی و اخلاقی جامعه بی‌توجه باشد، بلکه باید با حفظ موازین دینی در راستای اصلاح و ارتقای جامعه نقش‌آفرینی کند.

## ۲. آگاهی‌بخشی و تبیین حقیقت؛ مهم‌ترین ابزار کنشگری اجتماعی

دومین مؤلفه اساسی در الگوی کنشگری حضرت فاطمه علیها السلام، آگاهی‌بخشی و روشنگری اجتماعی است. تجربه تاریخی جوامع نشان داده است بسیاری از انحراف‌های اجتماعی، نتیجه آگاهی‌نداشتن عمومی یا تحریف حقیقت است. بنابراین یکی از مؤثرترین شیوه‌های اصلاح اجتماعی، ارتقای سطح آگاهی مردم و تبیین صحیح واقعیت‌هاست.

برجسته‌ترین نمونه این رویکرد در سیره حضرت زهرا علیها السلام، «خطبه فدکیه» است. این خطبه صرفاً سخنرانی برای مطالبه یک حق اقتصادی نبود، بلکه متنی جامع در حوزه توحید، نبوت، فلسفه احکام، عدالت، امامت و تحلیل شرایط اجتماعی پس از رحلت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به شمار می‌رود.<sup>۲</sup>

حضرت زهرا علیها السلام در این خطبه به جای استفاده از زبان احساس یا تحریک عواطف، با استناد

۱. خطبه فدکیه و سخنرانی در جمع زنان مدینه از جمله این موارد است.

۲. خطبه فدکیه حضرت زهرا علیها السلام در کتاب بلاغات النساء تألیف ابوالفضل احمد بن ابی‌طاهر طیفور نقل شده است. این اثر از کهن‌ترین منابع ثبت‌کننده این خطبه است و در چاپ موجود معرفی شده در کتابخانه قائمیه، مشخصات نشر آن به این ترتیب است: قم: مکتبه الحیدریه، ۱۳۷۸. در همین نسخه، خطبه در جلد ۱، صفحه ۲۵ با عنوان «کلام فاطمه بنت رسول الله صلی الله علیه و آله» دیده می‌شود.

به آیات قرآن، سنت نبوی و استدلال منطقی به افناع مخاطبان می‌پردازند. این شیوه نشان می‌دهد که در اندیشه فاطمی، اصلاح جامعه بیش از هر چیز نیازمند افزایش آگاهی عمومی و تبیین حقیقت است.

در علوم اجتماعی، آگاهی عمومی از عوامل اصلی توانمندسازی جامعه و افزایش مشارکت مدنی شناخته می‌شود. فریره،<sup>۱</sup> آگاهی انتقادی را مقدمه‌رهای انسان از سلطه و بی‌تفاوتی می‌داند.<sup>۲</sup> بر این اساس، می‌توان نتیجه گرفت که کنشگری اجتماعی در سیره حضرت زهرا (علیها السلام)، پیش از آنکه بر تقابل و رویارویی استوار باشد، بر «تبیین حقیقت، ارتقای آگاهی و اصلاح افکار عمومی» تأکید می‌کند. این اصل برای جامعه معاصر نیز اهمیت فراوانی دارد؛ زیرا توانایی تحلیل، تبیین و روشنگری در عصر رسانه و شبکه‌های اجتماعی، از مهم‌ترین ابزارهای کنشگری مسئولانه به شمار می‌رود.

### ۳. عدالت‌خواهی و مطالبه‌گری؛ محور کنشگری اجتماعی در سیره حضرت فاطمه (علیها السلام)

عدالت از بنیادی‌ترین ارزش‌های اسلام و از مهم‌ترین اهداف بعثت انبیای الهی است. قرآن کریم برپایی عدالت را رسالت مشترک پیامبران معرفی می‌کند و می‌فرماید: «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ»<sup>۳</sup> همانا ما پیامبران خود را با ادله و معجزات فرستادیم و با ایشان کتاب و میزان عدل نازل کردیم تا مردم به راستی و عدالت گرایند». بر این اساس، عدالت نه تنها یک فضیلت اخلاقی، بلکه اصلی اجتماعی و زیربنای سلامت جامعه اسلامی است. هرگونه انحراف از عدالت، زمینه‌ساز گسترش تبعیض، تضعیف اعتماد عمومی و فروپاشی انسجام اجتماعی خواهد بود؛ ازاین‌رو دفاع از عدالت و مطالبه آن از مهم‌ترین جلوه‌های کنشگری اجتماعی در اندیشه اسلامی به شمار می‌رود.

یکی از برجسته‌ترین ابعاد سیره حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام)، عدالت‌خواهی آگاهانه و مطالبه‌گری مبتنی بر استدلال است. موضوع فدک در ظاهر به مسئله مالکیت یک زمین مربوط می‌شد؛ اما بررسی دقیق «خطبه فدکیه» نشان می‌دهد که دغدغه اصلی حضرت فقط بازپس‌گیری یک حق اقتصادی نبود، بلکه دفاع از عدالت، صیانت از سنت نبوی و جلوگیری از

1. Freire

2. Freire, P. (1970). *Pedagogy of the Oppressed*. New York: Continuum. P: 35.

۳. حدید: ۲۵.

تثبیت رویه‌هایی بود که می‌توانست بنیان‌های عدالت در جامعه اسلامی را متزلزل کند. حضرت زهرا (علیها السلام) در بخشی از این خطبه، عدالت را هدیه خداوند برای التیام قلب‌ها بیان می‌کند: «وَالْعَدْلُ تَنْسِيقًا لِلْقُلُوبِ».

حضرت زهرا (علیها السلام) مطالبه خود در «خطبه فدکیه» را بر پایه احساسات یا جایگاه خانوادگی مطرح نمی‌کند، بلکه با استناد به آیات قرآن، سنت پیامبر (صلی الله علیه و آله) و قواعد حقوقی، مشروعیت ادعای خود را تبیین می‌کند. ایشان در بخشی از این خطبه، قرآن کریم را حاکمی عادل معرفی می‌کنند که نشان می‌دهد اولاً قضاوت‌ها باید بر اساس عدالت باشد؛ ثانیاً قرآن را محور عدالت‌ورزی بیان می‌کنند: «هَذَا كِتَابُ اللَّهِ حُكْمًا عَدْلًا وَ نَاطِقًا فَضْلًا: این کتاب خداست که حاکمی است عادل و ناطقی است که بین حق و باطل جدایی می‌اندازد».

این شیوه نشان می‌دهد که مطالبه‌گری در سیره فاطمی، فرایندی عقلانی، مستند بر اساس کتاب آسمانی، اخلاق‌محور و عدالت‌محور است. ایشان حتی در اوج اختلاف، از چارچوب استدلال و گفتگو خارج نمی‌شوند و کوشش در اقناع مخاطبان با منطق و برهان دارند.

عدالت در ادبیات علوم اجتماعی یکی از ارکان مشروعیت نظام اجتماعی محسوب می‌شود. راولز<sup>۱</sup> عدالت را نخستین فضیلت نهادهای اجتماعی می‌داند و معتقد است هیچ جامعه‌ای بدون رعایت عدالت نمی‌تواند از ثبات و مشروعیت پایدار برخوردار باشد.<sup>۲</sup> این اندیشه‌ها با اینکه مبتنی بر فلسفه سیاسی لیبرال است؛ اما مسئله قابل توجه در این میان، تأکید این اندیشمندان بر نقش عدالت در حفظ اعتماد عمومی است که نشان می‌دهد عدالت و اجرای آن مطالبه‌ای است که همگان خواهان تحقق آن در جامعه خویش هستند.

نکته‌ای که بیشتر باید بدان توجه کرد اینکه عدالت خواهی، فرایندی فعال و مستمر است و بدون مشارکت آگاهانه شهروندان محقق نخواهد شد. بر همین اساس می‌توان گفت حتی اگر امام معصوم در جامعه‌ای حاکم باشند، اما مردم در اجرای عدالت او را یاری نرسانند، امام معصوم کاری پیش نمی‌برد. این نکته خلاف مباحث ولایت تکوینی ایشان نیست، بلکه بر اساس آیه ۱۱ سوره رعد: «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ: خداوند سرنوشت هیچ قوم [و ملتی] را تغییر نمی‌دهد مگر آنکه آنان آنچه را در خودشان است، تغییر دهند».

بنابراین رفتار حضرت زهرا (علیها السلام) را می‌توان نمونه‌ای از «مطالبه‌گری مسئولانه» دانست؛

1. Rawls

2. Rawls, J. (1971). A Theory of Justice. Cambridge, MA: Harvard University Press. P: 68.

مطالبه‌گری‌ای که سه ویژگی اساسی دارد: الف) اتکا به قانون الهی؛ ب) رعایت اخلاق در بیان مطالبه؛ ج) توجه به منافع عمومی، نه صرفاً منافع فردی.

این ویژگی‌ها، الگوی فاطمی را از بسیاری اشکال مطالبه‌گری هیجانی یا منفعت‌طلبانه متمایز می‌کند. در این الگو، مطالبه حق زمانی ارزشمند است که در خدمت اسلام، برپایی قسط و عدالت، حفظ کرامت انسان و اصلاح جامعه قرار گیرد.

در جامعه معاصر نیز یکی از مهم‌ترین آسیب‌های حوزه کنشگری اجتماعی، تبدیل مطالبه‌گری به رفتارهای احساسی، تخریبی یا مبتنی بر منافع گروهی است. سیره حضرت زهرا (علیها السلام) نشان می‌دهد مطالبه‌گری مؤثر، نیازمند آگاهی مبتنی بر حقیقت، منطق، پایبندی به اخلاق و توجه به پیامدهای اجتماعی است. بنابراین می‌توان عدالت‌خواهی را یکی از ارکان اصلی الگوی کنشگری اجتماعی زنان در سیره فاطمی دانست؛ اصلی که افزون بر دفاع از حقوق فردی، بر حفظ مصالح عمومی و صیانت از ارزش‌های اجتماعی نیز تأکید می‌کند.

عدل کن عدل که گفته‌اند حکیمان جهان مملکت بی‌مدد عدل نماند بر جای

#### ۴. شجاعت اخلاقی؛ لازمه کنشگری مسئولانه

یکی دیگر از مؤلفه‌های اساسی الگوی کنشگری اجتماعی حضرت فاطمه (علیها السلام)، شجاعت اخلاقی است. کنشگری اجتماعی زمانی معنا می‌یابد که فرد در دفاع از حقیقت و ارزش‌های اخلاقی، آمادگی پذیرش هزینه‌های اجتماعی را نیز داشته باشد؛ از این‌رو شجاعت اخلاقی را می‌توان یکی از مهم‌ترین سرمایه‌های هر کنشگر اجتماعی دانست.

شجاعت در آموزه‌های اسلامی تنها به معنای دلاوری در میدان نبرد نیست، بلکه شامل پایداری در دفاع از حق، بیان حقیقت، مقابله با ظلم و مقاومت در برابر فشارهای اجتماعی نیز می‌شود. قرآن کریم مؤمنان را کسانی معرفی می‌کند که در راه خدا از سرزنش هیچ ملامت‌گری هراس ندارند: «وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ»<sup>۱</sup> و از سرزنش هیچ سرزنش‌کننده‌ای نمی‌ترسند». این آیه یکی از مهم‌ترین شاخص‌های کنشگری اجتماعی را استقلال اخلاقی و شجاعت در دفاع از حقیقت می‌داند.

بررسی سیره حضرت زهرا (علیها السلام) نیز نشان می‌دهد ایشان در شرایطی به دفاع از باورهای خود پرداختند که فضای اجتماعی و سیاسی زمانه، پذیرای این مواضع نبود. با وجود فشارهای

موجود، حضرت از بیان دیدگاه‌های خود دست نکشیدند و مسئولیت اجتماعی خویش را بر ملاحظات شخصی ترجیح دادند. نمونه‌های آن را می‌توان در دفاع از امام خویش در پشت درب خانه مشاهده کرد تا آن‌گاه که به همراه امام علی علیه السلام و فرزندان‌شان به درب خانه انصار و مهاجر می‌رفتند و از ایشان حمایت از ولایت علی علیه السلام را مطالبه می‌کردند تا آن زمانی که به بیان «خطبه فدکیه» یا سخنرانی در جمع زنان مدینه اقدام کردند.

شجاعت اخلاقی از منظر علوم اجتماعی با مفهوم «رهبری اخلاقی» ارتباط نزدیکی دارد. براون<sup>۱</sup> و همکاران او معتقدند رهبران اخلاقی کسانی هستند که حتی در شرایط دشوار، تصمیم‌های خود را بر اساس اصول اخلاقی اتخاذ می‌کنند و حاضرند هزینه دفاع از ارزش‌ها را بپذیرند.<sup>۲</sup>

شجاعت اخلاقی در الگوی فاطمی هرگز به معنای خشونت، تندروری یا تقابل غیرمنطقی نیست، بلکه به معنای «پایداری بر حق همراه با حفظ اصول اخلاقی، کرامت انسانی و منطق» است. این ویژگی یکی از مهم‌ترین تمایزهای کنشگری اسلامی با برخی الگوهای افراطی کنشگری اجتماعی به شمار می‌رود.

در جامعه امروز نیز زنان در عرصه‌های مختلف فرهنگی، علمی، اجتماعی و رسانه‌ای با موقعیت‌هایی روبرو می‌شوند که نیازمند شجاعت اخلاقی است؛ شجاعتی که به آنان قدرت می‌دهد در برابر بی‌عدالتی، فساد، تحریف حقیقت یا آسیب‌های اجتماعی، موضعی مسئولانه و مبتنی بر ارزش‌های دینی اتخاذ کنند، بی‌آنکه از چارچوب احترام، قانون و گفتگوی سازنده خارج شوند.

##### ۵. عقلانیت و گفتگوی اقناعی؛ بنیان کنشگری اجتماعی در سیره حضرت فاطمه علیها السلام

یکی از ویژگی‌های برجسته کنشگری اجتماعی حضرت زهرا علیها السلام، عقلانیت در تصمیم‌گیری و بهره‌گیری از گفتگوی اقناعی برای دفاع از حقیقت است. مطالعه سیره ایشان نشان می‌دهد کنشگری اجتماعی در نگاه فاطمی، بر واکنش‌های هیجانی یا رفتارهای احساسی استوار نیست،

1. Brown

2. Brown, M. E., Treviño, L. K., & Harrison, D. A. (2005). "Ethical Leadership: A Social Learning Perspective for Construct Development and Testing." *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 97(2), 117-134.

بلکه بر پایه شناخت، استدلال، اقناع و گفتگوی منطقی شکل می‌گیرد. این ویژگی، الگوی کنشگری حضرت را از بسیاری اشکال کنشگری مبتنی بر احساسات یا تقابل صرف متمایز می‌کند.

عقل در اندیشه اسلامی یکی از مهم‌ترین منابع شناخت و از ارکان تکلیف انسان به شمار می‌رود. قرآن کریم در آیات متعددی انسان را به تعقل، تدبر و تفکر فرامی‌خواند و از کسانی که بدون اندیشه از دیگران پیروی می‌کنند، انتقاد می‌کند.<sup>۱</sup> بر همین اساس، تصمیم‌گیری اجتماعی نیز باید بر پایه عقلانیت و شناخت صحیح از واقعیت‌ها استوار باشد. بارزترین نمود این عقلانیت را می‌توان در «خطبه فدکیه» مشاهده کرد. ساختار این خطبه نشان می‌دهد حضرت زهرا (علیها السلام) استدلال خود را با توحید آغاز می‌کند؛ سپس به فلسفه احکام، جایگاه پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله)، تبیین نقش امامت، تحلیل وضعیت جامعه و درنهایت مسئله فدک می‌پردازند. این نظم منطقی نشان می‌دهد هدف حضرت (علیها السلام) فقط بیان اعتراض نبود، بلکه می‌کوشیدند با ایجاد چارچوب فکری منسجمی، مخاطبان را به بازاندیشی در وضعیت جامعه وادارند.

از منظر علوم ارتباطات، اقناع زمانی مؤثر است که پیام بر پایه اعتبار گوینده، استدلال منطقی و شواهد معتبر ارائه شود.<sup>۲</sup> در «خطبه فدکیه» هر سه عنصر مشاهده می‌شود: شخصیت علمی و معنوی حضرت؛ استناد به قرآن و سنت؛ و چینش منطقی استدلال‌ها. این ویژگی‌ها موجب شده است «خطبه فدکیه» نه تنها یک متن تاریخی، بلکه الگویی از ارتباط اقناعی در فرهنگ اسلامی باشد.

بنابراین می‌توان نتیجه گرفت عقلانیت و گفتگوی اقناعی از ارکان اصلی الگوی کنشگری اجتماعی حضرت فاطمه (علیها السلام) است. این اصل نشان می‌دهد کنشگری مؤثر پیش از هر چیز نیازمند شناخت، تحلیل، استدلال و توانایی گفتگو با جامعه است. در شرایط کنونی که فضای عمومی تحت تأثیر سرعت انتقال اطلاعات، شبکه‌های اجتماعی و قطبی شدن گفتمان‌ها قرار دارد، بازخوانی این الگو می‌تواند به ترویج فرهنگ گفتگوی مسئولانه، نقد منصفانه و تعامل عقلانی در جامعه کمک کند.

۱. بقره: ۱۷۰؛ آل عمران: ۱۹۰-۱۹۱.

۲. Perloff, R. M. (2021). *The Dynamics of Persuasion* (7th ed.). Routledge: p. 85.

## ۶. پیوند مسئولیت خانوادگی و مسئولیت اجتماعی؛ ویژگی متمایز الگوی فاطمی

یکی از مهم‌ترین مباحث در مطالعات زنان، نسبت میان نقش‌های خانوادگی و مشارکت اجتماعی است. این دو نقش در برخی از رویکردهای معاصر در تعارض با یکدیگر معرفی می‌شوند؛ به گونه‌ای که تقویت یکی مستلزم تضعیف دیگری تلقی می‌شود؛ در حالی که سیره حضرت فاطمه زهرا علیها السلام الگویی متفاوت ارائه می‌دهد که در آن خانواده و جامعه دو عرصه کامل‌کننده و هم‌افزا هستند، نه دو حوزه متعارض.

حضرت زهرا علیها السلام در زندگی خانوادگی نمونه کامل همسراری، مادری و تربیت نسل به شمار می‌روند. روایات متعددی نشان‌دهنده همراهی ایشان با امیرالمؤمنین علیه السلام، توجه به تربیت فرزندان، ساده‌زیستی و مدیریت خانواده است؛<sup>۱</sup> با این وجود، همین شخصیت در مقاطع حساس اجتماعی، مسئولیت خود را در برابر جامعه نیز فراموش نمی‌کند و در دفاع از ارزش‌های دینی، روشنگری عمومی و عدالت‌خواهی حضوری فعالانه دارد. هم‌زمانی نقش‌ها نشان می‌دهد که از منظر سیره فاطمی، خانواده و جامعه در امتداد یکدیگر قرار دارند. خانواده نخستین کانون شکل‌گیری مسئولیت اجتماعی است و زن مسلمان می‌تواند با حفظ جایگاه خانواده، در اصلاح جامعه نیز نقش‌آفرینی کند. بنابراین مشارکت اجتماعی در اندیشه اسلامی به معنای فاصله‌گرفتن از خانواده نیست، بلکه ادامه همان رسالت تربیتی در سطح جامعه است.

از منظر علوم اجتماعی، این برداشت با نظریه «سرمایه اجتماعی» نیز تحلیل‌شدنی است. پاتنام،<sup>۲</sup> سرمایه اجتماعی را حاصل شبکه‌های اعتماد، همکاری و مشارکت میان افراد می‌داند و معتقد است خانواده یکی از مهم‌ترین بسترهای تولید این سرمایه است.<sup>۳</sup> کلمن<sup>۴</sup> نیز بر نقش خانواده در انتقال هنجارها، اعتماد و مسئولیت‌پذیری اجتماعی تأکید می‌کند. بر این اساس، تقویت خانواده نه مانعی برای مشارکت اجتماعی، بلکه زمینه‌ساز آن است.<sup>۵</sup> در مطالعات خانواده نیز پژوهشگران بر این نکته تأکید کرده‌اند که میان کیفیت روابط

۱. ر.ک به: گروهی از نویسندگان، دانشنامه فاطمی.

2. Putnam

3. Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone*. Simon & Schuster

4. Coleman

5. Coleman, J. S. (1988). "Social Capital in the Creation of Human Capital." *American Journal of Sociology*, 94, S95-S120.

خانوادگی و میزان مشارکت اجتماعی افراد، رابطه‌ای مثبت وجود دارد؛<sup>۱</sup> از این رو خانواده‌ای که بر پایه اعتماد، گفتگو و مسئولیت‌پذیری شکل گرفته باشد، اعضای تربیت می‌کند که در عرصه عمومی نیز مسئولانه‌تر عمل می‌کنند.

حضرت زهرا (علیها السلام) نخست در محیط خانواده، ارزش‌هایی چون ایثار، عدالت، کرامت و مسئولیت‌پذیری را تحقق می‌بخشند و هم‌زمان ارزش‌ها را به عرصه اجتماع گسترش می‌دهند. بنابراین خانواده در سیره فاطمی نه رقیب جامعه، بلکه خاستگاه کنشگری اجتماعی است. این اصل یکی از مهم‌ترین پیام‌های سیره حضرت زهرا (علیها السلام) برای جامعه معاصر است. در شرایطی که گاه میان نقش مادری، همسری و مشارکت اجتماعی تقابل ترسیم می‌شود، الگوی فاطمی نشان می‌دهد که با اولویت‌بندی صحیح، حفظ کرامت انسانی و مدیریت مسئولانه نقش‌ها، می‌توان میان این دو حوزه تعادل برقرار کرد. این تعادل نه تنها به استحکام خانواده آسیب نمی‌زند، بلکه مشارکت اجتماعی را نیز از پشتوانه اخلاقی و فرهنگی عمیق‌تری برخوردار می‌کند.

### کتابنامه

#### قرآن کریم

۱. ازکیا، مصطفی و غلامرضا غفاری، جامعه‌شناسی توسعه، تهران: کیهان، ۱۳۹۸ ش.
۲. جعفریان، رسول، حیات فکری و سیاسی ائمه، قم: انصاریان، ۱۳۸۲ ش.
۳. جوادی‌نیا، حسین، امر به معروف و نهی از منکر در آثار شهید مطهری، تهران: صدرا، ۱۳۹۳ ش.
۴. رودگر، نرجس و ناهید طیبی، «تحلیل نقش‌آفرینی زنان مسلمان در سیاست و جنگ در تاریخ اسلام و ایران معاصر بر اساس الگوی سوم زن مسلمان»، فصلنامه ره‌توشه، ش ۲۶، ۱۴۰۵ ش.
۵. ساروخانی، باقر، درآمدی بر جامعه‌شناسی، تهران: اطلاعات، ۱۳۹۰ ش.
۶. طباطبائی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ ق.
۷. کاردوانی، راحله و معصومه نفیسی‌راد، «زمینه‌های مؤثر بر هویت زنان در ایران؛ مرور

نظام‌مند پژوهش‌های داخلی در دو دهه گذشته»، فصلنامه مطالعات زن و خانواده، دوره ۱۲، ش ۳۳، ۱۴۰۳ ش.

8. Brown, M. E., Treviño, L. K., & Harrison, D. A. (2005). Ethical leadership: A social learning perspective for construct development and testing. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 97(2), 117–134.
9. Coleman, J. S. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94, S95–S120.
10. Freire, P. (1970). *Pedagogy of the oppressed*. New York: Continuum.
11. Giddens, A. (1984). *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*. Berkeley: University of California Press.
12. Perloff, R. M. (2021). *The dynamics of persuasion: Communication and attitudes in the 21st century* (7th ed.). New York: Routledge.
13. Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
14. Rawls, J. (1971). *A theory of justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
15. Walsh, F. (2016). *Strengthening family resilience* (3rd ed.). New York: Guilford Press.